

Orosz László

"Szép bajalk a régi időknek", a cenzúra szorításában

Katona a magyar drámaírás akadályait elemző tanulmányában (*Mi az oka, hogy Magyarországon a játékszíni költőmesterség lábra nem tud kapni?*) legszenvedélyesebben a cenzúráról ír. Látva, hogy a történelmi tárgyú dráma milyen gyakran akad fenn a jelenre való hasonlóságtól tartó cenzor tilalmán, keserűen kérdezi: "No már hát éppen csak ezért annyi szép bajalk a régi időknek a pusztá történelmekben penészedjenek meg?" Személyes tapasztalatból állítja szembe az alakjait belső átéléssel megelevenítő íróval azzal, aki a cenzúra elvárásaira kénytelen figyelni: "Én vagyok Bánk, én Felclán! Miképp lehessen én csak tűrhető mértékben is az, ha minden harmadik felkiáltásnál a gondolat, hogy *csak író* vagyok, kiver élemből?" A megfogalmazás szenvedélyessége érzékelteti, hogy legfőbb alkotói problémájáról vall.

Bánk bán előtti drámák közül az *Aubigny Clementiát* is, a *Ziskát* is eltiltotta a cenzor a színpadtól. Pedig az utóbbi írásakor már számolt várható kifogással. Az olvasóhoz intézett előszavában írja: "a dramaturgia és főképp a cenzúra azt meg nem engedheti, hogy mindent voltaképpen tegyék a játékszínen". Számítva arra, hogy a könyvcenzúra kevésbé szigorú, miní a színházi, amit a huszitákról meg a háborúról elmondani szükségesnek tartott, bevezető tanulmányába, utószavába és jegyzetelbe foglalta, arra készülve, hogy megjelenteti a *Ziskát*; erre azonban nem került sor.

Hasonlóképpen járt el a *Bánk bán* írásakor is. Az 1815-1 első kidolgozás nem játszásra szánt Előversengésében világlította meg, miben tért el az általa ismert történelmi tényektől. Először is a királyné alakjának megrajzolásában. Gúnyosan írja a Gertrudist mentegető történetírókról: "dagadt torokkal áldja őtet/ Bonfint kivéve mindenik rege". Elutasítja azt az érvelést, hogy a királyné nem lehetett erkölcstelen, hiszen Szt. Erzsébet anyja. Odvasfa is teremhet jó almát, veti oda, s történelmi és irodalmi példákat hoz arra, hogy szülő és gyermek gyakran ellentétel egymásnak. A dráma végleges szövegében az előszó szerepét betöltő Jegyzésben ír a királynéről. Öccselnek gaztetteit felsorolva így vélekedik: "Ilyen nevelésű öcsék között Gertrudist se reményljük igen anyagnak — nem is szolgálhat nagy védelmére az, hogy ő anyja egy szent szűznek (Erzsébetnek), mert ez nem neki köszönhető neveltetését, amidőn még kicsiny korában elvitték a türingiai herceg számára, s egy klostromban nevelődött. Csak mély tiszteletre méltó

állapotja (ti. a királynénak) az, mely engem valamennyire mentiségére kényszerített."

A királyné jellemét tehát sötétebbnek tartotta Katona, mint amilyenek drámájában festette. Erkölcstelensége, öccse bűnéért, csábításáért való felelőssége különösen a végleges kidolgozásban enyhül. Az 1815-i szövegben Biberach ezt mondja Ottónak: "a királyné *véle hágy magad*" (Katona kiemelése), vagyis egyedül hagyva benneteket mintegy kiszolgáltatja neked Bánk feleségét. A végleges szövegben Biberach altatót ad Ottónak a királyné számára: "Ha ezt az álom elszóltja onnan, / te vissza is mehetsz Melindához megént —." A végleges szöveg új vonása az is, hogy Gertrudis szánakozik az Ottó áldozatául esett Melindán. Anya! érzelmel is másként mutatkoznak meg a két változatban. Az elsőkben haldokolva bosszúra inti fiait, a véglegesben csak látni szeretné őket, mielőtt meghal. Katona tehát az átgondoltabb végleges szövegben fokozottabb tekintettel volt a királyné "mély tiszteletre méltó állapotjára", s ezzel a királyi személy tiszteletét előíró cenzúrára.

Az 1815-i Előversengésben azzal is foglalkozott Katona, hogy a királyné négy öccse közül miért Ottót szerepelteti Bánk feleségének csábítójaként? Eckbertnek, a bambergi püspöknek gonoszságát elárulja, hogy Fülöp király meggyilkolásában való részvétellel gyanúsították. Berthold, aki a pápa ellenkezése dacára tudatlan ifjúként nyerte el más tisztségek mellett a kalocsai érsekséget is, a királyné megölésekor megszökött Magyarországról, magával vitte nénjének pénzét is. Őket azonban nem szerepeltette csábítóként, mivel a cenzúra tiltotta a papok kedvezőtlen színben való fölléptetését. Maradt Henrik és Ottó. Fülöp király megölésekor Henrikre is gyanú esett. Mellőzi Katona őt is, s választja — mintegy a cenzúra okozta kényszerűséget kigúnyolva — Ottót, Gertrudis egyetlen olyan testvérét, akiről semmi rosszat sem tud. A végleges szöveg Jegyzésében világossá teszi, hogy csak Berthold lehetett a csábító, de — ismét gúnyos felhanggal — ezt írja: "Minthogy mások is *Ottót* vették, némelyek *Eckbertet*, meg fog Ottó engedni, ha nevéhez kötöm öccsének esztelenségét." A drámabell Ottó azután megteszi Fülöp király gyilkosának is, s az aljas módon, hevítőporral végbevitt csábításon kívül ráruház még három gyilkosságot; megöli titkálnak tudóját, Biberachot; megöli azt a budai polgárt, aklnél nénje a pénzét tartotta; s fölbérel embereivel megöleti a megerősszakolt asszonyt, Melindát is, abban tetszelegve, hogy ezzel nénje halálát bosszúzza meg. Ahogy Gertrudis alakja a végleges szövegben valamivel tisztábbá, Ottóé sötétebbre vált: mintha Katona azt gondolta volna, hogy fölszabadult a cenzúra fékje alól azzal, hogy "Kalocsa érsekje" helyett őt szerepeltette.

A cenzor tilalmának indokolása Katona dramaturgiai tanulmányának jegyzete szerint az volt, hogy "Bánk bán nagysága meghomályosítja a királyi házét". Erre tett ellenvetéséből az látszik, hogy erre nem számított:

"egy hatalmas, egy királyi Bánk nem mint jobbágy öl, hanem mint élet-halál ura". A dráma mindkét változata többször is hangsúlyozza, hogy a király távollétében Bánk királyi hatalommal rendelkezik. A jogász Katona nagyon jól tudta, hogy a király helyettese, jogainak gyakorlója nem a királyné, hanem a nádor. Jogilag teljesen megalapozott, amit Bánk a királyné "Jobbágy!" megszólítására felel: "Nem úgy van, asszonyom! — Én urad /s bírád vagyok; míg a király oda / léssen, királyod is vagyok —." Nem Bánk, hanem Gertrudis a jogsértő, amikor a férje helyett uralkodni kíván.

"A cenzor nem a századok lelkét, hanem a jelenhez való hasonlatot (correlatiót) tekénti" — panaszojja Katona. Példaként hozza fel, hogy Petur "az asszonyi örökösödés" törvénybe iktatása, a Pragmatica Sanctio után természetesen nem mondhatná törvénysértés nélkül, de 1213-ban mondhatta: "az asszonyt becsülöm — ah, de mégis annak/ én engedelmeskedni nem tudok". Azok a sérelmek, amelyek miatt Petur lázad: a dinasztikus érdekből folyó háború, a türingiai hercegnek küldött fényűző ajándékok s követelneik fogadásakor a király háttérbe szorítása felesége mögött, a királyné öccseinek juttatott tisztségek, adományok, az Idegen Jerindo di Veglia öröklése magyarok rovására, a királyné pohárnokának, Ráskai Demeternek mértéken fölül megjutalmazása — mind-mind Katona történeti forrásaiból vett tények. Ha a cenzor ismeri a történelmet, mindezt tudhatja. Vajon Katona ok nélkül föltételezte a történelemben való jártasságát? Nem egészen. A cenzorok nem voltak műveletlen emberek, nem egy közülük a kor magyar irodalmának, tudományának művelésében is érdemeket szerzett. Katona maga sem a cenzor személyét, hanem a felsőbbség részéről való megköötöttségét hibáztatta. Az 1815-i Előversengésben ezt írta róla: "hogyha mit kisütne/ is agyvelőnk, egész alázatos/ készséggel eltörölni tartozik"; dramaturgiai tanulmányában ezt: "Annyira határok közé tételve véll magát a cenzor, hogy maga ezek közül határozatlanságba esik. Az előjáróság kiadja ugyan neki a zsinórmértéket (mely mintegy ezen épülhet: hit, felsőség, szemérem), de ő tartván attól, nehogy lábát megüsse, félelemből irlgalmatlanul kaszabol." Nagy Antal, a *Bánk bán* 1819-i cenzora, korábban a zágrábi akadémia történelemtanára "műveltebb és — szükségszerűen — olvasottabb volt a sírva vigadó megyeleknél, jobban megértette Katonát, mint köznemesi irodalmár kortársai" — állítja róla a cenzúrával foglalkozó könyvében (*Megbíráltak és bírálók*) Mályuszné Császár Edit. Irodalom iránti fogékonyságára és bátorságára jellemző, hogy pl. Töltényi Szaniszló *Sonetek* című kötetét, amelyet a pozsonyi cenzor följelentett erkölcstelennek ítél szerelmes versel miatt, ő kiadhatónak tartotta, nem kívánva "a művészet elhallgattatásával megvédeni az erkölcset". Széchenyinek a cenzúra megkerülése végett Lipcsében kiadott Stádiumát is terjesztésre javasolta. Végül is neki köszönhető, hogy ha színpadra nem

juthatott is, nyomtatásban megjelenhetett a *Bánk bán*, s ezzel biztossá vált fennmaradása.

Vannak a *Bánk bánnak* olyan részletei is, amelyekben — vélhetően a cenzor várható kifogásaira ügyelve — Katona mintegy kitekint az ábrázolt kor körülményei közül. A jelenhez való hasonlóságot fürkésző cenzori megkötöttséget kifogásolva ezt írja: "azon magyar nemesség, mely hajdanában véres fogakkal, mint megannyi tribunus plebis az ő dörgő *vetőjával* tisztos királya elé toppant, és ügyetlen nyakrántással azt mondá: *nem úgy megy az, király uram!* — most nem állíttathatik ki nevetséges nyögéssel, ha szinte későbbben ezen igen veszedelmes fogaktól megfosztattatott is." Világos, hogy itt az Aranybulla 31. pontjára céloz, amely az ország minden nemesét felhatalmazta, hogy ellenálljon az alkotmányértő uralkodónak. Ezt az ún. ellenállási záradékot 1687-ben eltörölték. Nos: a dráma Peturja 1213-ban egyszerre követeli az Aranybullát (1222-ben adták ki), s fogadja el 31. pontjának jövőbelli eltörlését: "Meg kell erősítenie régi (szent) első királyunktól kített szabdság- /bell jussainkat; vagy ha megmutatja, / hogy a hazám boldogságán segít / ezen szabadság eltörlése — egy szót/ se szólok." Az első kidolgozásban még világosabb, miről van szó: "Ha századok folyása múlva még/ élnek, midőn talán törölve már/ bölcsebb okokból ez arany szabadság/ el volna, egy kukkot se szólanék." E mondathoz Katona itt még egy jegyzetet is fűzött: "Bárha még akkor a Bulla Aurea (Aranybulla) nem jött is ki; de mégis hogy nagy szabadságok volt, bizonyítja az Exordiuma (előszava), mely nem új szabadságadást, hanem a régieknek erősítést beszél."

Van úgy, hogy a cenzúrára gondolva Katona megtöri a lélektani hűséget is. A királyné meggyilkolása után Bánk zavart lélekre valló, összefüggéstelen mondatrövedékekre fakad. Közéjük ékelődik: "de ne tapsolj, hazám". Óhatatlanul fölmerül bennünk a gondolat: ezzel a közönséget figyelmeztett, tartózkodjék a tüntetésszámba menő tetszésnyilvánítástól. A színi cenzúrárt szabályozó előírás külön hangsúlyozta a tüntetésre alkalmat adó részletek veszélyességét. (Tudunk olyan Bánk bán-előadásról az 1850-es évek végén, amikor a közönség megismételte a királyné megölésének jelenetét: ezt akkor be is tiltották, a gyilkosság csak a színpalak mögött eshetett meg.)

Gyurmán Adolf, a *Bánk bán* 1845-i kritikusa szerint Katona drámájának alapvető vonása "a királyi fölség emberfölöttisége és az Isteni hatalommal rokonsága, valamint a vallásszerű jobbágyi hódolat". Föltételezi, hogy Katona azért nem történelmi szerepének megfelelően ábrázolta a királyt, mert nem akarta drámájának eltiltását kockáztatni. Úgy véli: "éppen ama vallásos jobbágyi hűség, mely minden személyeit jellemzi, mentette meg alkalmasint e művet a magyar irodalomnak". Ha korábbi drámáinak uralkodóira, István királyra, az *Aubigny Clementia* IV. Henrikére vagy a *Jeruzsálem pusztulása* Titusára gondolunk, nem lehetjük, hogy csak a cenzúrára fi-

gyalva ~~Abtázó~~ II. Endrét egyéni sérelmén tülelmedő, a nemzettel való megbékélést kereső királynak. Abban azonban, hogy a lázadók, minde- nek előtt Petur törhetetlen királyhűségét az általa is ismert történelmi körülményekkel ellentétesen hangsúlyozta, szerepet kaphatott az is, hogy el akarta fogadtatni drámáját. Jan Dlugosz 15. századi lengyel történetíró szerint, akinek a királyné haláláról való előadását Katona István *Historia Criticája*, a *Bánk bán* egyik fő történelmi forrása is idézte, a magyar urak eredetileg nem a királyné, hanem a király megölésére szövetkeztek, csak mikor az elmenekült, gyilkolták meg helyette a feleségét. Ez így aligha volt igaz, az azonban kétségtelen, hogy a magyar urak II. Endrével is elégedet- lenek voltak: egy főúri csoport már 1210-ben összeesküvést szőtt ellene.

Mint jogi eljárásokban gyakran, a cenzúra befolyásolására is alkalmaz- ták a precedensre való hivatkozást. Ha valamit vagy hozzá hasonlót már engedélyeztek, érvként használták betiltása ellen. Dramaturgiai tanul- mányában Katona szinte csodálkozik, hogy a cenzor nem a királyné-gyilkossá- g miatt tiltotta be a *Bánk bán*t. F. K. Högelln 1794-i memorandumja, a színi cenzúra szénormértéke szerint ugyanis a leghatározottabban tilos tárgy királyi személy meggyilkolása. Katona ez ellen számos precedensre hivat- kozhatott, s egyben arra is, hogy a hazai történelemnek mennyi jeles, drá- mai feldolgozásra alkalmas eseménye szorul ki a drámatárgyak közül, ha ragaszkodnak ehhez a megkötéshez: "Mikor Hamlet Angliában ledöfheti a megkoronáztatott koronátolvajt, akkor Forgács ne vágassa agyon a megkoronáztatott hitszegettet (Kis Károlyt)? Mikor a német színeken egy sváb herceg (Johann von Schwaben) megölheti eltartóztatott jussáért tulajdon vérért, koronás császárat (A. G. Melssner drámájáról van szó; Katona bizo- nyára nem tudta, hogy Högelln ezt cím szerint is említette a tiltandó művek között), vagy Machbet Angliában koronára való vágyakodásból Dunkánt halálos ágyba fekteti: akkor Magyarországon Béla ne kívánhassa fegyve- res kézzel jussát első Andrástól, vagy Árbuc szinte machbeti nagyravá- gyásból Kún Lászlót el ne altathassa? Bánk és Felícán nem bosszulhatják az asszonyi becsületet és megtlportatott jussát az emberiségnek? Egy Áttila pedig (szinte Hunnia királya) az asszonyi becsületért, aluva, éjjel, nyilvánosságosan ölettetik meg a néző előtt, anélkül, hogy csak esze ágában is volna valakinek, hogy a világ legnagyobb felsége öletteték meg." (Franz Kratter osztrák író *Attila, a hunnusok királya* című drámájára céloz: ezt 1811 és 1814 között többször is játszották Pesten Ernyi Mihály fordításá- ban.)

Katona tarthatott attól is, hogy a cenzor kifogásolja, ha "helyel-hellyel az érző ember keserűen felszólal". Az ilyen szövegrészek védelmében fel lehetett hozni, hogy korábban már megjelent, engedélyezett művekből va- lók. Kisfaludy Sándor pl. azzal indokolta *Hunyady János* című (a színpadtól egyébként eltiltott) drámájának idézeteit: "Vannak dolgok, melyeket ma-

gyarul mondani tilalom volna, ha már az németül előbb mondva nem volna." A *Bánk bán* szövegének mintegy tíz százaléka, benne a keserű kifakadások nagy része csaknem szó szerinti fordítás a kor népszerű, Magyarországon is jól ismert német írójától, Veit Webertől. Az 1815-i kidolgozás egyik jegyzetében Katona utalt is rá, hogy Tíborc vádló panaszának jelentős része Webertől való. Ugyancsak az 1815-i szöveg egy jegyzetében hívja fel az olvasó (a cenzor?) figyelmét arra, hogy Peturnak ez a jelenbe nagyon is áthangzó mondata: "Egy olyan ember, akinek nem ez / hazája, cinteremjünkben a / kinek lenyúgodott szülői nem / tették le csontjokat, ki gyermekes szép / játékainkban is nem osztozott volt: / vajon szerethet-e bennünket az?" Schiller *Die Jungfrau von Orléans* (Az orléans-i szűz) című drámájából való. Más, veszélyesnek vélhető szövegrészek alá is kerülhetett volna eredetükre utaló jegyzet. Az 1820-ban megjelent nyomtatott *Bánk bán*ban nincsenek lábjegyzetek, nem lehetetlen azonban, hogy a végleges szöveg 1819-ben cenzúrát járt példányában voltak. (Ez éppúgy nem maradt fenn, mint a cenzori vélemény.)

Katona azonban tisztában volt azzal is, hogy nem mindig lehet korábban megjelent művekre hivatkozni. Elárulja ezt egy lábjegyzete az 1815-i szövegben: "Eckartshausen úr ezen sorokat 1789-ben írta; mi pedig most 1815-ikét írunk."

A bécsi Pollzei und Zensur-Hofstelle 1822-ben megróttá a budai cenzort a *Bánk bán* kinyomtatásának engedélyezéséért: "Nemcsak a dráma tartalma, hanem egyes részletei is alkalmasak arra, hogy a magyarok gyűlöletét a német fejedelmek s általában a németek ellen lánggra lobbantsa, fejlessze, táplálja." Közeimúlt évtizedek tapasztalatai alapján szinte érthetetlen számunkra, hogy ez a hivatalos vélemény nem járt következménnyel. Nagy Antal cenzor maradt, a *Bánk bán* eladatlan példányait nem kobozták el, sőt a Tudományos Gyűjtemény 1825-ben így hirdette: "Ezen drámát a merész gondolatok és éles festések ajánlják." Az akkor már kecskeméti alügyész, 1826-tól főügyész Katonát bántódás nem érte, még 1821-ben megjelent a Tudományos Gyűjteményben a cenzúrát keményen bíráló, a főntebblekben többször idézett tanulmánya is. A nyomtatott szöveg mint precedens lehetővé tette 1833-tól a *Bánk bán* színházi előadásait is, előbb — talán a vidéki cenzorok tájékozatlansága vagy hanyagsága következtében — Kassán és Kolozsvárt, 1835-től Budán, 1839-ben az akkor még Pestl Magyar Színháznak nevezett későbbi Nemzeti Színházban is. 1840-ben Nagy Ignác a dráma budai és pesti előadásaira hivatkozva engedélyt kapott arra, hogy a *Színműtár* című sorozatában megjelentesse a *Bánk bán* új kiadását. 1845-ben, nemzeti színházi felújítása előtt a Központi Könyvbíráló Szék névvel újjászervezett cenzúra sem betiltásáért, sem engedélyezéséért nem merte vállalni a felelősséget, a Helytartótanácsához fordult, s az úgy döntött, hogy bizonyos kihagyásokkal előadható. (A szövegén végrehajtott húzásokról a

Cumania VI. kötetében megjelent tanulmányomban írtam.) Az 1845-i felújítást követően sorozatosan játszották a Nemzeti Színházban s több vidéki színházban is (Kecskeméten először 1847-ben); mint Gyulai Pál írta: "Úgy szólván minden vita nélkül a legjeleseb magyar tragédiává emelkedett (...) Egész 1848-ig legkedvencebb eredeti darabja volt a fővárosi és vidéki színpadoknak."

Nyilvánvaló, hogy a korabeli cenzúra szemében a *Bánk bán* elleni legfőbb kifogás maga a tárgy, a királyné-gyllkosság volt. A Katonáéhoz közel egyidejű hazai Bánk-drámák közül egyik sem került színpadra vagy jelent meg. I. E. (talán A magyar játékszínt kiadó Endrődy János) német nyelvű drámáját, amely címében a csábítót nevezte meg (*Berthold, Prinz von Mähren*) 1794-ben Riethaller Mátyás budai cenzor javaslatára a Helytartótanács betiltotta, szövege nem maradt fenn, csak a róla készült terjedelmes cenzori jelentés (Mályuszné Császár Edit közölte 1980-ban az Irodalomtörténet című folyóiratban). Az erdélyi Boér Sándor *Gróf Bánkó vagy a kerítőség bére* című drámáját 1827-ben a Tudományos Gyűjteményben 31 más darabjával együtt kiadásra ajánlotta: nem adták ki, elvesztett. Kisfaludy Sándor 1808-ban tervezett, majd 1816 és 1820 között írt Bánkját a cenzor nem engedélyezte, csak 1892-ben adták ki. Horváth József Elek eleve számot vetett azzal, hogy *Bánk bánja*, amelyet talán ő is a kolozsvári pályázatra írt, nem jelenhet meg. Főúri pártfogójához írt Ajánlásában ezt írta: "Vagynak ezen darabban az értelmes embernek igaz és velős princípiumok, de ártalmasak a pórságnak: azért is soha ezen darab a mostanyi világ eleibe nem jöhet, amely éppen úgy utálja a szabad lelket, valamint kedveli a határtalan uraságot és a rab elmét. Azért Méltóságodnak könyvestárába ajánlom ezt azon reményéggel, hogy azt elfogadni és csekély tehetségem szerzeményét ezen kegyességével megjutalmazni fogja." Ez a dráma csak 1929-ben jelent meg a szombathelyi premontrai gimnázium értesítőjében. Az osztrák Franz Grillparzer túlzó lojalitása, épp ezért ironikus felhangú Bánk-drámáját (*Ein treuer Diener seines Herrn* — Urának hű szolgája) 1828-ban bemutatták, 1830-ban kiadták ugyan Bécsben, az uralkodó azonban személyesen tett kísérletet — de már későn — ennek az elsüllyesztésére is.

A magyar irodalom kivételes szerencséje, hogy a Bánk-drámák közül a legkiválóbb jelenhetett meg, kerülhetett — ha nem is megírása idején — színpadra, épülhetett be már az 1840-es években a nemzeti tudatba. (1848. március 15-én a közönség kívánságára tűzte műsorára a Nemzeti Színház). Kétségtelen, hogy Katona tett engedményeket a cenzúrának, de nem olyanokat, amelyek a dráma lényegét érintenék. Ahhoz, hogy másként írja meg a *Bánk bán*t, más korban kellett volna élnie.